

1. What is Human Development Index?

→ 'ह्यूमन डेवेलपमेंट इंडेक्स' (HDI) 'मानव विकास सूचकांक'। यह एक संयोजित सूचकांक है जो जीवन प्रत्याशा, साक्षरता और प्रति व्यक्ति आय को ध्यान में रखता है।

यह संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) द्वारा प्रस्तुत किया जाता है।

United Nations Development Programme

UNDP 1990 में शुरू किया गया था। यह 'Human Development Report' नामक प्रकाशित करता है। यह जीवन प्रत्याशा, साक्षरता, प्रति व्यक्ति आय, स्वास्थ्य, शिक्षा, भोजन, आवास, जीवन की गुणवत्ता, स्वतंत्रता, सुरक्षा, न्याय, पर्यावरण, सामाजिक न्याय, आदि को ध्यान में रखता है।

2009 में UNDP द्वारा 'Human Development Index - HDI' नामक सूचकांक प्रस्तुत किया गया।

यह सूचकांक (HDI) मानव विकास सूचकांक है।

मानव विकास सूचकांक (HDI) का मान	HDI-200 मान (Rank)	देश	HDI-200 मान (value)
असुरक्षित क्षेत्र	1	नार्वे	0.971
	2	ऑस्ट्रेलिया	0.970
	3	जर्मनी	0.969
	4	स्वीडन	0.968
	5	डेनमार्क	0.965
	8	संयुक्त राज्य	0.960
	10	कनाडा	0.950
	13	नार्वे (दुबारा)	0.958
	21	सुइडन	0.947
	22	ऑस्ट्रेलिया	0.947
	71	संयुक्त राज्य	0.817
	139	जापान	0.612
	191	पाकिस्तान	0.572
असुरक्षित क्षेत्र	196	बांग्लादेश	0.513
	182	नेपाल	0.340

नेपाल, भारत, असुरक्षित क्षेत्र, असुरक्षित क्षेत्र
 (असुरक्षित मान) असुरक्षित क्षेत्र, असुरक्षित क्षेत्र, असुरक्षित क्षेत्र
 0 (मान) असुरक्षित क्षेत्र, असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र (मान) 12.09
 असुरक्षित क्षेत्र, असुरक्षित क्षेत्र, असुरक्षित क्षेत्र, असुरक्षित क्षेत्र
 असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र
 असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र (HDI Value 0.340)
 HDI - असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र 139 असुरक्षित क्षेत्र
 असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र (HDI Value 0.612) असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र
 असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र, 1998 असुरक्षित क्षेत्र HDI असुरक्षित क्षेत्र
 असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र 139 असुरक्षित क्षेत्र (HDI-0.451) असुरक्षित क्षेत्र
 1998 - 2009 असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र
 असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र असुरक्षित क्षेत्र

0.12 - 0.45 = 0.16। ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତି 100 ଲୋକଙ୍କ
 ଆୟର 139 ଡଲାର ବ୍ୟୟ କରାଯାଏ। ଏହି ପ୍ରକାର
 ଆୟ 139 ଡଲାର ବ୍ୟୟ କରାଯାଏ। ଏହି ବ୍ୟୟ କରାଯାଏ
 କାରଣ ଏହା ନିମ୍ନରେ ।

ମାନବ ବିକାଶର ସୂଚକ:

ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳ ରଖାଯାଏ ଏବଂ ଏହା ସୂଚକ ରଖାଯାଏ
 ହେଉଛି । ଏହା —

- ① ମାନବ ବିକାଶର ସୂଚକ
- ② ମାନବିକ ମାପକାଳ ସୂଚକ
- ③ ଜାତୀୟ ନିକ୍ଷେପ
- ④ ଜାତୀୟ ଉତ୍ପାଦନ ମାପକାଳ

① ମାନବ ବିକାଶର ସୂଚକ (HDI) :

ମାନବ ବିକାଶର ସୂଚକ ହେଉଛି ମାନବ ବିକାଶର ସୂଚକର
 ମାପକାଳର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଦର୍ଶାଏ । ଏହି ସୂଚକର ମାପକାଳ
 ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଦର୍ଶାଏ ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ
 ତିନିଟି ମାପକାଳ ମାନବ ବିକାଶର ସୂଚକର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ
 ଅଧିକତର ହେଉଛି, ଏହାକୁ ଦର୍ଶାଏ ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ
 ତିନିଟି ମାପକାଳ ମାନବ ବିକାଶର ସୂଚକର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ

a) ଜୀବନ ସମୟର ସୂଚକ:

ଏହା ଜୀବନର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ
 ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ

b) ଜ୍ଞାନ (Knowledge) :

ଏହା ଜ୍ଞାନର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ
 ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ

c) ଜିନିଷାଳୀନତା ସୂଚକ:

ଏହା ଜିନିଷାଳୀନତା ସୂଚକର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ
 ମାନବ ବିକାଶର ମାପକାଳକୁ ଦର୍ଶାଏ

HDI ପରିଚାଳନା ସମ୍ପର୍କୀୟ ସୂଚକ ସ୍ୱାମୀକୃତ-
 ମାତ୍ରା "ର ପୂର୍ବରୁ 'ଅନ୍ତର୍ଜାତୀୟ' ବିଶ୍ୱାସନୀୟତା- 2011
 " ଅନ୍ତର୍ଜାତୀୟ' ବିଶ୍ୱାସନୀୟତା ହେଉଛି ଏହାକୁ 2011 ପୂର୍ବରୁ
 ବିକାଶ, ସମୃଦ୍ଧ, 'ହୋଲିସ୍ଟିକ' ହେବ । ବିକାଶ, ଆର୍ଥିକ
 2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020
 ମାନ୍ୟତା ଦେବାକୁ ହେବ ←

HDI ପରିଚାଳନା ଏକ ସୂଚକ 'ହୋଲିସ୍ଟିକ' ମାନ୍ୟତା- ←

ସୂଚକ (Indicator)	ଅଧିକତମ ମାନ (Maximum Value)	ଅତିନିମ୍ନ ମାନ (Minimum Value)
ପଢ଼ାକ୍ରମ ଅନୁସାରେ ସ୍ୱାମୀକୃତ- ତାମ୍ର (କୃତ୍ରିମ) ବିକାଶ	85	25
ସମସ୍ତ ସାମାଜିକ ସେବା- ଆବୃତ୍ତତା ହାର (%)	100	0
ଅନାଲିଫେଟ୍ ମାନ (%)	100	0
ବାସ୍ୟାମିତ୍ୱ GDP (US \$)	40,000	100

ଆମର 'ହୋଲିସ୍ଟିକ' 200 ବିକାଶ-
 ମାତ୍ରା ସୂଚକ' ପରିଚାଳନା ସୂଚକ ←

ଅନ୍ତର୍ଜାତୀୟ (Dimension Index) =

$$\frac{\text{ଅଧିକତମ ମାନ} - \text{ଅତିନିମ୍ନ ମାନ}}{\text{ଅଧିକତମ ମାନ} - \text{ଅତିନିମ୍ନ ମାନ}}$$

କାରଣ ଏହାକୁ ନିଜ ସମସ୍ତ ସୂଚକ ସମ୍ପର୍କରେ
 ମାନ ଅନୁସାରେ ଅତିନିମ୍ନ (0) ରୁ 100 (1) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ହେବ ←

* ସଂଗଠିତ ଚଳନ - ସୂଚକ ସଂକଳନର ପଦ୍ଧତି :

ବିଶାଳ, ଚଳନ ଫଳା ଚଳନ ସଂକଳନ କ୍ରମେ ଗଠିତ ହୋଇଥିବା ସଂଗଠିତ ସଂକଳନର ସଂଗଠିତ ଚଳନ 71.4 ଅଟେ । ତେଣୁ ସୂଚକ ସଂକଳନର

$$\text{ସଂଗଠିତ ଚଳନ ସୂଚକ} = \frac{71.4 - 25}{85 - 25} = 0.773$$

* ନିର୍ଦ୍ଦୀୟ ସୂଚକ ସଂକଳନର ପଦ୍ଧତି :

ବିଶାଳ, ଚଳନ ଫଳା ଚଳନ ସଂକଳନ କ୍ରମେ ସଂଗଠିତ ହୋଇଥିବା ସଂକଳନର ସଂଗଠିତ ଚଳନ 87.9% ; ନିର୍ଦ୍ଦୀୟ ଚଳନର ସଂଗଠିତ ଚଳନ 68.7% । ତେଣୁ ସୂଚକ ସଂକଳନର

କି) ସଂଗଠିତ ଚଳନର ସୂଚକ = $\frac{87.8 - 0}{100 - 0} = 0.879$

ଖି) ନିର୍ଦ୍ଦୀୟ ଚଳନର ସୂଚକ = $\frac{68.7 - 0}{100 - 0} = 0.687$

∴ ନିର୍ଦ୍ଦୀୟ ସୂଚକ = $\frac{2}{3} + \text{କି)} + \frac{1}{3} \times \text{ଖି)} = \frac{2}{3} (0.879) + \frac{1}{3} (0.687) = 0.812$

* GDP ସୂଚକ ସଂକଳନର ପଦ୍ଧତି :

ବିଶାଳ, ଚଳନ ଫଳା ଚଳନ ସଂକଳନ କ୍ରମେ ସଂଗଠିତ ହୋଇଥିବା GDP ରାଶି 8,107 ଲକ୍ଷ ।

$$\text{GDP ସୂଚକ} = \frac{\text{ରାଶି (8,107)} - \text{ରାଶି (100)}}{\text{ରାଶି (40,000)} - \text{ରାଶି (100)}} = 0.710$$

ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର 3ଟି ସୂଚକଙ୍କ ଉପରେ HDI ରୂପ

$$\text{ମାନକ ସୂଚକ} = \frac{1}{3} (\text{ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ସୂଚକ}) + \frac{1}{3} (\text{ଶିକ୍ଷା ସୂଚକ}) + \frac{1}{3} (\text{GDP ସୂଚକ})$$

$$= \frac{1}{3} (0.773) + \frac{1}{3} (0.812) + \frac{1}{3} (0.740)$$

$$= 0.775$$

ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର ମାନବ ସମ୍ବଳ ସୂଚକର ମୂଲ୍ୟ 0.775 ଅଟେ । (ଅକ୍ଟୋବର 2007-08 ମାଧ୍ୟମରେ) ।
ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର ମାନବ ସମ୍ବଳ ସୂଚକର ମୂଲ୍ୟ 0.612 ।